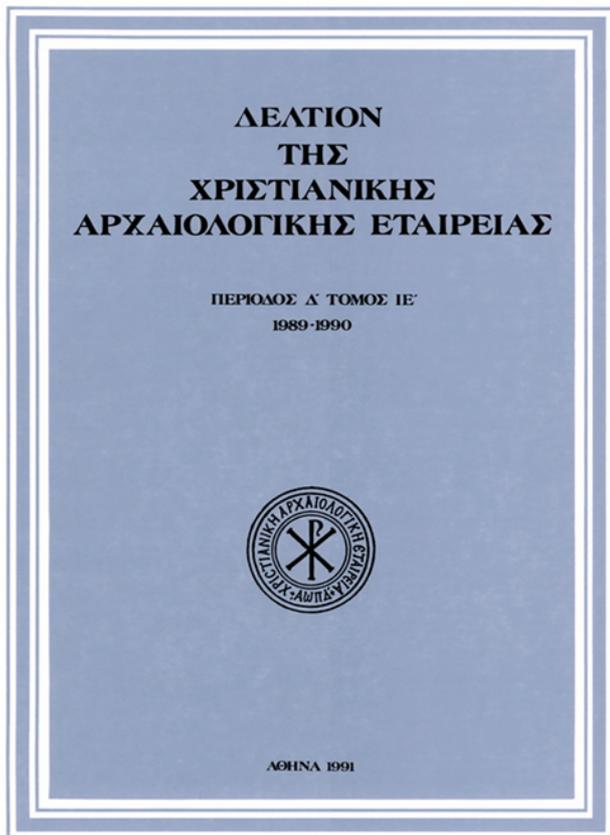

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 15 (1991)

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ'

Η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1044](https://doi.org/10.12681/dchae.1044)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (1991). Η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 15, 241-256. <https://doi.org/10.12681/dchae.1044>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι
Γρεβενών

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 15 (1989-1990), Περίοδος Δ' • Σελ. 241-256

ΑΘΗΝΑ 1991

Η ΜΟΝΗ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΣΤΟ ΤΟΡΝΙΚΙ ΓΡΕΒΕΝΩΝ*

Στο Νομό Γρεβενών, μερικά χιλιόμετρα μακριά από το χωριό Παναγία κοντά στη Δεσκάτη, βρίσκεται η εγκαταλελειμμένη σήμερα μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Το(υ)ρνικίου (Εικ. 1). Το όνομα ταυτίζεται με το παλαιότερο όνομα του χωριού, αλλά δεν αποκλείεται και το χωριό να πήρε το όνομά του από τη μονή. Φυσικά το πιθανότερο είναι και τα δύο ονόματα να έλκουν την καταγωγή τους από τη γνωστή βυζαντινή οικογένεια των Τορνικίων¹, που πρέπει να είχαν κτήματα στην περιοχή, στα οποία θα κτίσθηκε η μονή. Για την ιστορική αυτή οικογένεια, που κατάγεται από τη Μικρά Ασία² και εμφανίζεται στις αρχές του 10ου αιώνα³, υπάρχει μεγάλη σχετική βιβλιογραφία⁴, ειδικά μάλιστα για τα γνωστότερα μέλη της, όπως το Λέοντα που ηγήθηκε επανάστασης εναντίον του Κωνσταντίνου Μονομάχου το 1047⁵ ή το Γεώργιο, επίσκοπο Εφέσου στα 1191⁶. Τορνικίοι αναμείχθηκαν και στην ίδρυση της μονής Ιβήρων στο Άγιον Όρος τον 10ο αιώνα και εμφανίζονται να έχουν κτηματική παρουσία στη Στερεά Ελλάδα, κυρίως στη Θήβα⁷. Τελευταίος εκπρόσωπος αναφέρεται ο Δημήτριος Τορνίκιος, σύζυγος της Άννας, ο οποίος κληροδότησε στη Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος τα κτήματά του στη Βελτσίστα το 1358⁸.

Η μονή είναι κτισμένη σε ένα μικρό ανάχωμα της όχθης του Αλιάκμονα, 150 μ. από το δρόμο που οδηγεί στη μονή Ζάβορδας. Τα εναπομείναντα σήμερα κτίρια της μονής είναι μία γραμμική πτέρυγα κελλιών, στα ανατολικά της οποίας βρίσκεται προσκολλημένο και το διώροφο καθολικό, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Στον ημερειπωμένο περίβολο διακρίνονται ακόμα ερείπια και άλλων τριών πτερύγων που περιέβαλλαν μια μικροσκοπική αυλή, κατά τη γνωστή διάταξη⁹. Το όλο συγκρότημα έχει διαστάσεις 35 × 22 μ.) (Εικ. 2).

Το μνημείο είναι ελάχιστα γνωστό στην επιστήμη. Ο Σ. Πελεκανίδης κάνει μια μικρή μνεία στο Αρχαιολογικό Δελτίο¹⁰, όπου αναφέρει ότι ο άνω όροφος ζωγραφίστηκε στα 1400, ενώ ο κάτω στα 1730, χωρίς όμως να δημοσιεύει τις επιγραφές τους. Ακόμα αναφέρει την πληροφορία ότι το κτίριο του καθολικού ήταν από τότε σε κακή κατάσταση. Υπάρχει μόνο ένα έγγραφο,

που προφανώς προέρχεται από τη μονή, ενταγμένο σήμερα στο πλουσιότερο αρχείο της κοντινής μονής Οσίου Νικάνορος Ζάβορδας. Το αρχείο ήδη δημοσιεύεται σε συνέχειες από το 1986 από το μητροπολίτη

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο Θ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, το Μάιο του 1989, βλ. Περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 31-32. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή Χαρ. Μπούρα για τις παρατηρήσεις του στο κείμενο, καθώς και για τη εν γένει βοήθεια και συμπαράστασή του. Επίσης θέλω να ευχαριστήσω το Γιώργο Κωστάλα, σχεδιαστή της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ, που ουσιαστικά σχεδίασε από την αρχή σχεδόν τα σχέδια αποτύπωσης.

1. Για την ιστορία των Τορνικίων την εποχή των Παλαιολόγων καθώς και εκτεταμένη βιβλιογραφία βλ. G. Schmalzbauer, Die Tornikioi in der Palaiologenzeit, JÖBG 18 (1968), σ. 115-135.

2. Ο Παχυμέρης αναφέρει κάποιο μοναστήρι του Τορνικίου στη Νίκαια το 1294. Βλ. Georgii Pachymeris, De Michaele et Andronico Palaeologis, libri XIII, έκδ. I. Bekkerus, II, Bonnae 1835, σ. 193.

3. Ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος αναφέρει το 945 στο «Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ρωμανόν» σχετικά με το Νικόλαο και το Λέοντα «οἱ λεγόμενοι Τορνίκιοι», πράγμα που σημαίνει ότι το όνομα αυτό ήταν καινούργιο για τα αυτιά των Βυζαντινών. Η πληροφορία αναφέρεται από το L. Petit, Le monastère de Notre Dame de Pitié, IRAIK VI (1900), σ. 123, όπου υπάρχει συνοπτική αναφορά στην ιστορία της οικογένειας αυτής.

4. Εκτός από το άρθρο του L. Petit που αναφέρθηκε παραπάνω μπορούν ενδεικτικά να αναφερθούν η μελέτη του J. Darrouzès, Georges et Démétrios Tornikés, Lettres et discours, Paris 1970. Ο ίδιος, Notes sur Euthyme Tornikés, Euthyme Malakés et Georges Tornikés, REB 23 (1965), σ. 148· βλ. και τη κριτική του στο A. Kambylis, Textkritische Beiträge zu Georgios und Démétrios Tornikes, JÖBG 23 (1974), σ. 185 κ.ά.

5. J. Shepard, John Mauropus, Leo Tornicius and an Alleged Russian Army: The Chronology of the Pecheneg Crisis of 1048-1049, JÖBG 24 (1975), σ. 61-90.

6. J. Darrouzès, George et Demetrios Tornikés, σ. 148.

7. Darrouzès, ό.π.

8. Acta Rossici, σ. 176-183. Άραγε πρόκειται για την ίδια μονή, που όμως η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου τοποθετεί στα 1568; (βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η επιγραφή του ναού της Μεταμόρφωσης της Βελτσίστας, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Β' (1975-76), σ. 73).

9. Α. Κ. Ορλάνδος, Μοναστηριακή αρχιτεκτονική, Αθήνα 1958, σ. 35.

10. Σ. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, ΑΔ 16 (1960), σ. 228.

1. Γενική άποψη της μονής Τορνικίου Γρεβενών από δυτικά.

Γρεβενών Σέργιο στο περιοδικό «Εκκλησία»¹¹, το δε έγγραφο, που δημοσιεύεται μεταφρασμένο στα ελληνικά, είναι ένα κηρόβουλλο γραμμένο στα σλαβικά το Φεβρουάριο 1607 (ZPIE = 7115) από τον Ιωάννη Ράδουλ, βοεβόδα της Ουγγροβλαχίας¹². Αναφέρει μεταξύ άλλων ότι έδωσε στο μοναστήρι Τορνίκης Γρεβενών, που έχει εκκλησία αφιερωμένη στη Θεοτόκο, 6.000 άσπρα, δηλαδή από 500 σε κάθε μοναχό. Από το έγγραφο αυτό μπορούμε να συμπεράνουμε αμέσως τα παρακάτω: α) Ότι το μοναστήρι μέχρι το 1607 τουλάχιστον είχε αυτόνομη ύπαρξη και μάλιστα δώδεκα μοναχούς (6000:500=12). β) Ότι κάποια στιγμή το Τορνίκι απορροφήθηκε από το πλουσιότερο και ισχυρότερο, αλλά νεότερο, μοναστήρι της Ζάβορδας (μαζί βέβαια με το αρχείο του ή ό,τι είχε μείνει από αυτό). γ) Ότι τουλάχιστον από το 1607 το καθολικό της μονής ήταν ο σωζόμενος σήμερα ναός (η σημασία της λεπτομέρειας αυτής θα φανεί παρακάτω). Σύμφωνα, τέλος, με δήλωση του δημοσιεύσαντος, άλλο έγγραφο σχετικό με το Τορνίκι δεν υπάρχει στο αρχείο της μονής Ζάβορδας, αλλά πάλι θα πρέπει να περιμένουμε την ολοκλήρωση της δημοσίευσής για να υπάρξει απόλυτη βεβαιότητα. Κάποια αναφορά υπάρχει σε άρθρο του Δ. Λουκόπουλου¹³, ο οποίος διαβάζει και τις κτιτορικές επιγραφές του ισογείου με μερικά λάθη και διορθωμένη την ορθογραφία και δημοσιεύει και μια φωτογραφία από τα ανατολικά, δυστυχώς πολύ θολή, στην οποία διακρίνεται μόνο το άνω μέρος του καθο-

λικού και ο περίβολος της ανατολικής πλευράς σε υψηλότερη στάθμη από τη σημερινή. Την κτιτορική επιγραφή του ισογείου, διορθωμένη και χωρίς να αναφέρει τη χρονολογία, για την οποία γράφει ότι είναι δυσανάγνωστη, δημοσιεύει και ο Ν. Δελιαλής χωρίς άλλα σχόλια¹⁴. Ο Ε. Τσιγαρίδας απέδωσε προσφάτως τις τοιχογραφίες της Παναγίας στο εργαστήριο της Καστοριάς¹⁵.

Δεν είναι γνωστό μέχρι πότε λειτούργησε η μονή. Κατά το προαναφερθέν δημοσίευμα του Δ. Λουκόπουλου του 1936¹⁶, από την έκφραση ότι πρόκειται για «παλιό μοναστήρι», ίσως συνάγεται το γεγονός ότι η μονή είχε ήδη από τότε εγκαταλειφθεί, πράγμα καθόλου απίθανο αν παρατηρήσουμε την κακή κατάσταση διατήρησης της μονής.

11. Σέργιος, Μητροπολίτης Γρεβενών, Η μονή του Οσίου Νικάνορος και το κειμηλιοφυλακείον αυτής, Εκκλησία, 1-15 Ιαν. 1987, αριθ. 1, σ. 14.

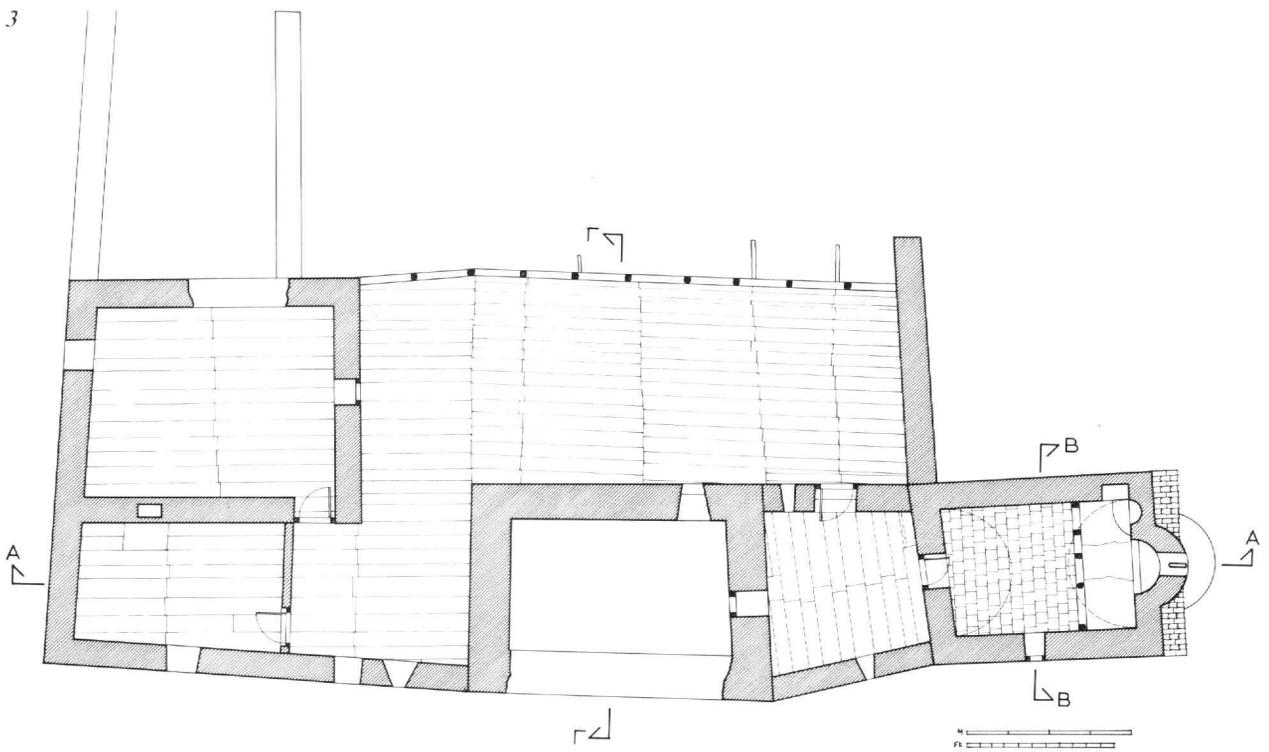
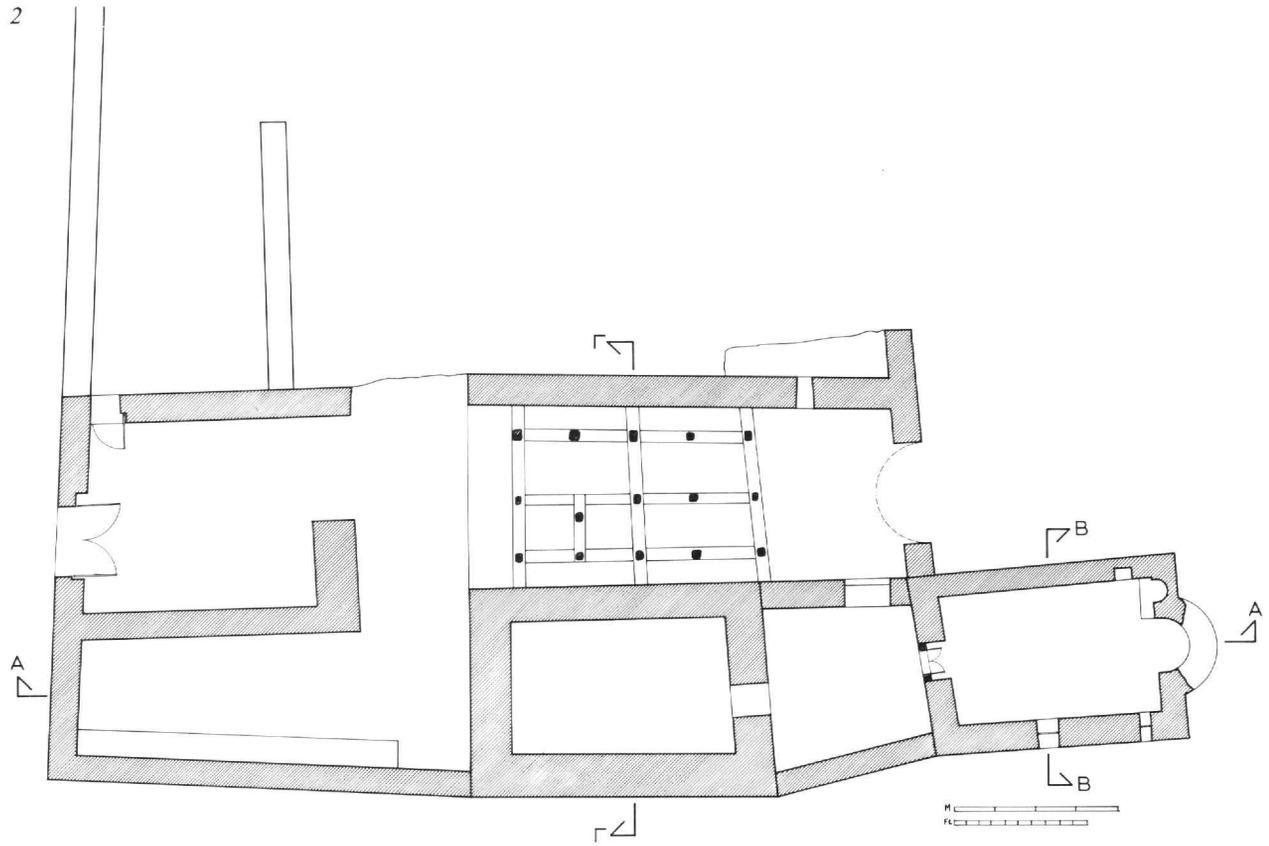
12. Κατά σύμπτωση μάλλον υπογράφει και κάποιος στρατηγός Τορνίκης ως μάρτυρας. Πάντως είναι άγνωστο πόσο αξιόπιστη είναι η μετάφραση του εγγράφου αυτού από τα σλαβικά.

13. Δ. Λουκόπουλος, Από ένα κώδικα διαλελυμένου μοναστηρίου του Ολύμπου, ΗΜΕ 1936, σ. 113-140. Πρόκειται για τη μονή Παλαιοκαρυάς και παρεμπιπτότως αναφέρεται και το Τορνίκι.

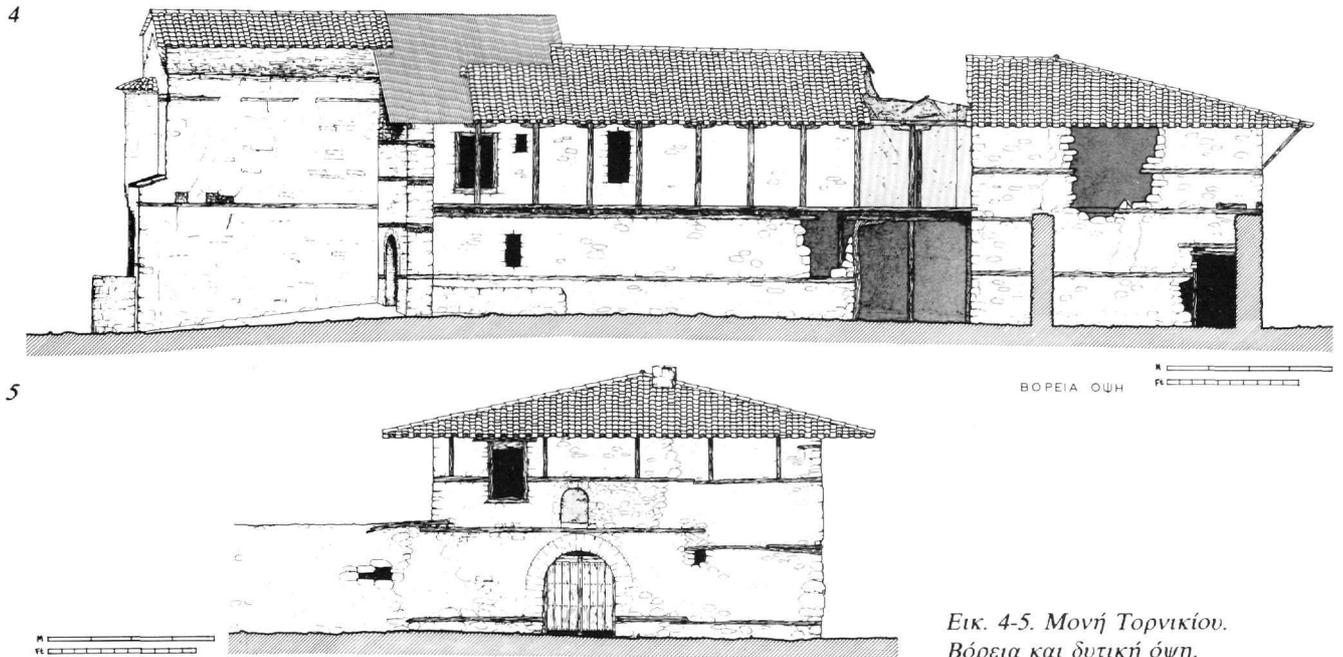
14. Ν. Δελιαλής, Ηπειρωτικά σημειώσεις. ΗπειρΧρον 7 (1932), σ. 248.

15. Holy Image, Holy Space, Athens 1988, σ. 57.

16. Λουκόπουλος, ό.π., σ. 121.

Εικ. 2-3. Μονή Τορνικίου. Κάτοψη ισογείου και ορόφου.

Εικ. 4-5. Μονή Τορνικίου.
Βόρεια και δυτική όψη.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ - ΦΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗΣ

Τα κελλιά

Η προσπέλαση στις κτιριακές εγκαταστάσεις της μονής γίνεται από τη δυτική πλευρά του συγκροτήματος. Μία μεγάλη τοξωτή θύρα οδηγεί, μέσω ενός διαβατικού κάτω από την πτέρυγα των κελλιών, κατευθείαν στην αυλή. Η μικρή αβαθής κόγχη που βρίσκεται πάνω από τη θύρα φέρει ακόμα ίχνη χρώματος από τοιχογραφία, πράγμα που αποδεικνύει ότι εδώ ήταν ανέκαθεν ο κεντρικός πυλώνας της μονής (Εικ. 1).

Το κτίριο των κελλιών είναι δώροφο και στεγάζεται με ενιαία τετρακλινή κεραμοσκεπή στέγη, που διακόπτεται από το δυτικό τοίχο του καθολικού. Η στέγη προεξέχει τουλάχιστον 50 εκ. από τους τοίχους, για τη χωρίς προβλήματα απομάκρυνση του χιονιού, που φθάνει σε σημαντικό ύψος στην περιοχή αυτή (Εικ. 4-5). Όλα τα παράθυρα βρίσκονται στον πρώτο όροφο, προφανώς για λόγους αμυντικούς. Στο εσωτερικό του ισόγειου (Εικ. 2) υπάρχουν χώροι για τα ζώα πλάι στην είσοδο, καθώς και ένας ιδιόρρυθμος (αποθηκευτικός;) χώρος με πυκνό κάμμα ξύλινων στύλων και δοκαριών. Ένας ακόμη χώρος, που επαναλαμβάνεται και στον όροφο και επικοινωνεί με το καθολικό μέσα από μεταγενέστερο δωμάτιο (εξωνάρθηκα;), έχει παχύτατους τοίχους (1 μ.) και πιθανόν να πρόκειται για αμυντική κατασκευή¹⁷. Πάντως σήμερα είναι σε πολύ κακή κατάσταση ώστε δεν επιτρέπει την επιβεβαίωση

της υπόθεσης αυτής. Στον όροφο (Εικ. 3) τα δωμάτια επικοινωνούν μέσα από το βαθύ στεγασμένο ημιυπαίθριο χώρο, που καταλαμβάνει το μισό τουλάχιστον εμβαδόν της πτέρυγας. Ο χώρος αυτός θα ήταν μάλλον φραγμένος με τσατμάδες, οι οποίοι όμως σήμερα έχουν καταπέσει (Εικ. 4), δεδομένου ότι το βαρύ κλίμα της περιοχής δεν δικαιολογεί την ύπαρξη τέτοιων χώρων. Υπάρχουν δύο κελλιά πάνω από την είσοδο και ένα τρίτο σε επαφή με το καθολικό. Εκτός από τα κελλιά και τους στάβλους στο ισόγειο, καμιά άλλη λειτουργία από τις συνήθεις στα μοναστήρια (π.χ. τράπεζα, μαγειρείο, κωδωνοστάσιο) δεν μπορεί εύκολα να διακριθεί.

Το κτίριο είναι κατασκευασμένο από αργούς λίθους σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, εύκολα διακρινόμενες, αφού το μεγαλύτερο μέρος των επιχρισμάτων δεν υπάρχει πια, που είναι όμως αδύνατον να χρονολογηθούν, αφού λείπει οποιοδήποτε εξωτερικό χρονολογικό στοιχείο. Η μόνη γενική παρατήρηση είναι ότι πρόκειται για κατασκευές της εποχής της Τουρκοκρατίας, που όμως κάλλιστα μπορούν να εκτείνονται χρονικά έως τις αρχές του αιώνα. Οι τοίχοι ενισχύονται με οριζόντιες εμφανείς ξυλοδεσιές (Εικ. 5), των οποίων η δεύτερη σειρά των ξύλων είναι ενσωματωμένη στο πάχος της λιθοδομής. Στο δυτικό τμήμα σε μία από τις φάσεις οι τοίχοι του ορόφου φέρουν κατακόρυφους ορθοστάτες, παρόλο ότι είναι από αργολιθοδομή, με αποτέλεσμα να δίνουν την όψη μη φέροντος τσατμά. Στους ορθοστάτες και τις ξυλοδεσιές είναι καρφωμένα

τα φουρούσια που φέρουν μέρος του βάρους της στέγης.

Τα υλικά δομής είναι ευτελή και με ελάχιστη επεξεργασία: η ξυλεία αποτελείται από πελεκημένους κορμούς μικρών δένδρων, όχι πάντα ίσιους, ματισμένους για να γεφυρωθούν οι αποστάσεις. Οι λίθοι είναι απλώς χονδρολαξευμένοι και γενικά όλη η κατασκευή έχει την όψη ενός ταπεινού λαϊκού κτίσματος ευτελούς κατασκευής χωρίς καμιά προσπάθεια επίδειξης, ούτε καν κάποιας διακοσμητικής διάθεσης. Χαρακτηριστικό της προχειρότητας της κατασκευής είναι η ανορθόδοξη στήριξη των αμειβόντων της στέγης σε τοίχο στον κορφιά, αντί της δημιουργίας κανονικού ζευκτού, πράγμα που επιβαρύνει με οριζόντιες ωθήσεις τους πλάγιους τοίχους και υποδηλώνει έλλειψη ξυλείας επαρκών διατομών για την κατασκευή κανονικής στέγης. Η κατάσταση σήμερα είναι απελπιστι-

Εικ. 6-7. Μονή Τορνικίου. Άποψη του καθολικού από νότια (παλιότερη φωτογραφία) και βόρεια.

17. Ευχαριστώ τον Α. Παπαζώτο για την παρατήρηση.

κή, αφού μέρος της στέγης έχει καταρρεύσει παρασύροντας και μέρος των τοίχων, ενώ και το υπόλοιπο είναι δυνατόν να το ακολουθήσει από μέρα σε μέρα¹⁸.

Το καθολικό

Στην ανατολική άκρη της πτέρυγας της μονής που σώζεται βρίσκεται το καθολικό, συνδεδεμένο λειτουργικά αλλά όχι δομικά με τον όγκο των κελλιών (Εικ. 2-3 και 6). Η ασυνήθιστη αυτή διάταξη με το καθολικό στην πτέρυγα και όχι στο μέσο του περιβόλου¹⁹ θυμίζει έντονα κελλί του Αγίου Όρους²⁰. Ο ναός είναι διώροφος, αποτελούμενος από δύο υπερκείμενους μονόχωρους δρομικούς²¹ ναούς μικρών διαστάσεων (7 x 4.50 μ. μαζί με την κόγχη του ισογείου) και καλύπτεται με δίριχτη κεραμοσκεπή στέγη, της οποίας τα κεραμίδια έχουν πρόσφατα αντικατασταθεί. Είναι ενιαία κτισμένος με πρόχειρη αργολιθοδομή από χονδρολαξευμένες πέτρες της περιοχής, με μικρότερους λίθους και κεραμίδια σφηνωμένα ανάμεσά τους (Εικ. 6-8), που φέρει εξωτερικά αρμολόγημα με παχύτατο κονίαμα χωρίς καμιά διακοσμητική προσπάθεια. Μόνο στις γωνίες υπάρχουν ελάχιστοι σκόρπιοι, καλύτερα πελεκημένοι γωνιόλιθοι, τοποθετημένοι για κατασκευαστικούς μάλλον παρά για αισθητικούς λόγους. Το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε είναι ασβεστοκονίαμα με γκρίζα ποταμίσια άμμο από τον Αλιάκμονα, αρκετά σκεπτικό. Οι τοίχοι εξωτερικά ενισχύονται με οριζόντιες εμφανείς ξυλοδεσιές (ή τουλάχιστον τα κενά που έμειναν μετά την αποσάθρωσή τους είναι εμφανή). Σε κάποια χρονική περίοδο υπερυψώθηκαν ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ναού και μειώθηκε η κλίση της στέγης (Εικ. 8), πράγμα που θα μας απασχολήσει παρακάτω. Για την υπερύψωση αυτή χρησιμοποιήθηκαν υλικά από την παλαιότερη στέγη, όπως κεραμίδια και λίθοι σε δεύτερη χρήση, ενώ το αποτέλεσμα προσδίδει μια προχειρότητα στην κατασκευή. Διακρίνεται ακόμα μια απλή σειρά σχιστολίθων που έπαιζαν το ρόλο υποτυπώδους γείσου της παλαιάς στέγης. Η υπερύψωση αυτή πιστοποιείται και από το ίχνος της παλαιάς στέγης στην ανατολική όψη. Πέραν τούτου άλλες φάσεις στην κατασκευή του δεν διακρίνονται με την πρώτη ματιά.

Ο ναός διαιρείται οριζοντίως από ξύλινο δάπεδο (Εικ. 9). Οι δύο όροφοι δεν επικοινωνούν και έχουν ανεξάρτητη προσπέλαση από τα δυτικά. Ο διώροφος χώρος, μέσω του οποίου γίνεται η πρόσβαση στον άνω και τον κάτω όροφο έχει προστεθεί σε μεταγενέστερη εποχή από τους δύο ναούς (Εικ. 6, 10), πιθανώς στα μέσα του 18ου αιώνα, σύμφωνα με τον Π. Φουντά²², εάν όντως ακολουθεί τα πρότυπα των κελλιών του Αγίου Όρους. Είναι άγνωστο πώς γινόταν η πρόσβα-

Εικ. 8. Μονή Τορνικίου. Άποψη του καθολικού από βορειοανατολικά.

ση στον άνω όροφο πριν από την κατασκευή του κτίσματος αυτού.

Ο άνω όροφος αποτελείται από έναν ενιαίο ουσιαστικά χώρο (Εικ. 3), που στεγάζεται από ημικυλινδρική καμάρα, ελαφρά πεπλατυσμένη (Εικ. 11). Πάνω από τη

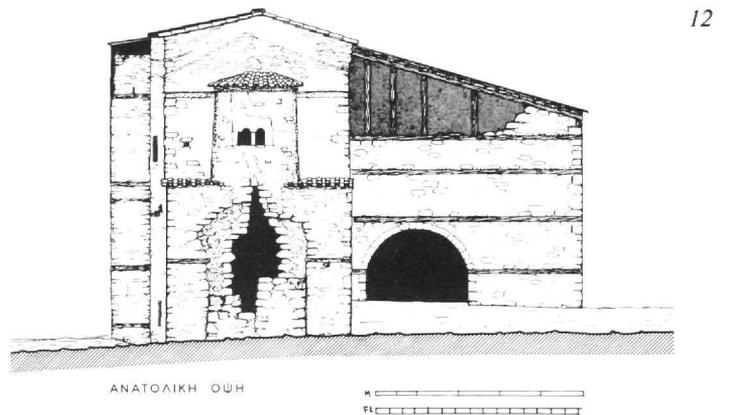
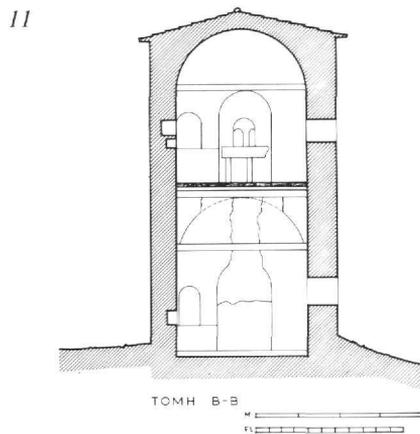
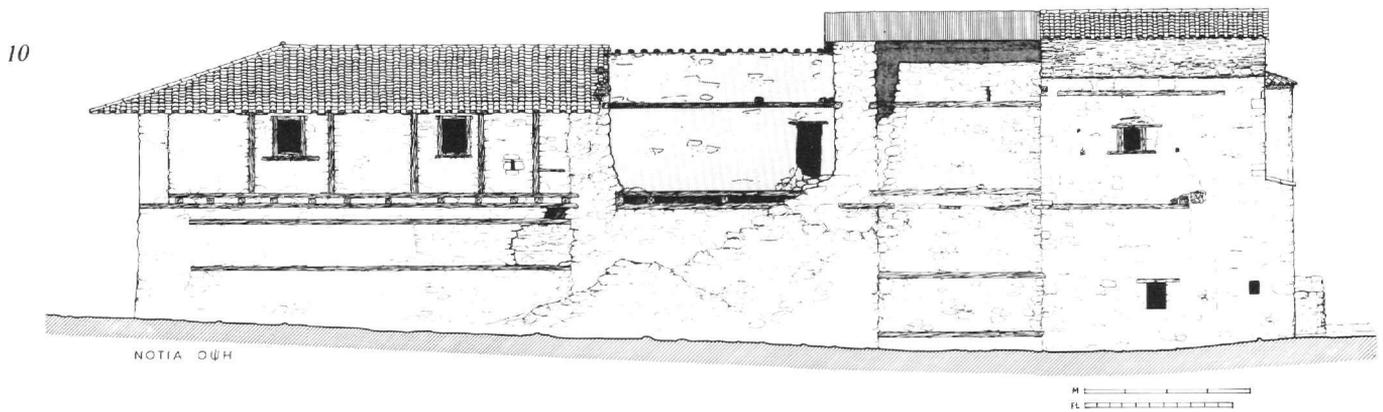
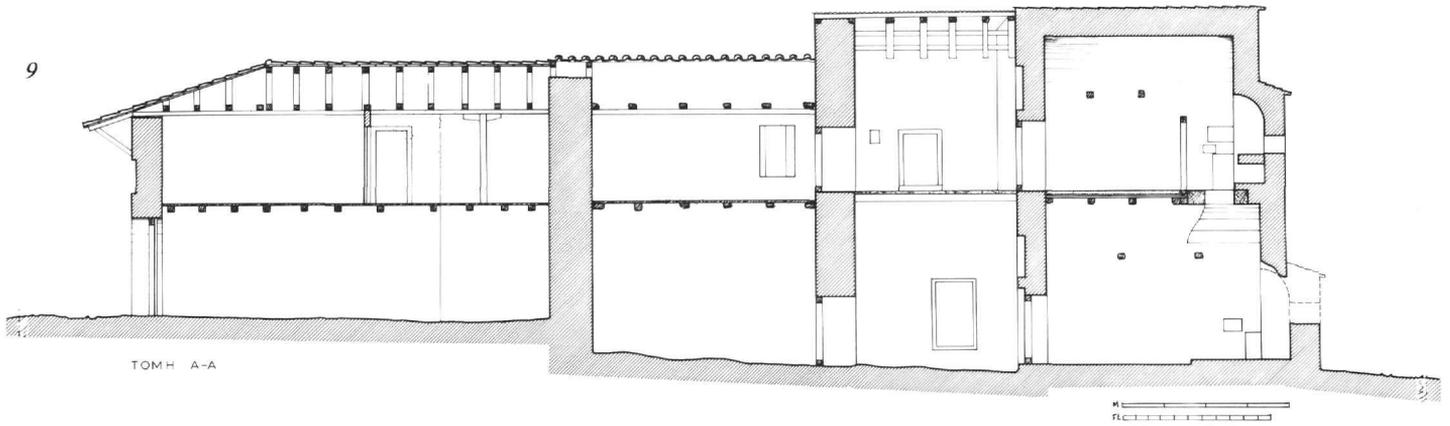
18. Εργασίες υποστήλωσης και άμεσων μέτρων έγιναν στο καθολικό από το ΥΠΠΟ πριν από μερικά χρόνια, χωρίς όμως να συμπληρωθούν. Παράλληλα με την ιστορική αυτή μελέτη ανελήφθη στα πλαίσια της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟ μελέτη αναστήλωσης του μνημείου από τον υπογράφο, αρχιτέκτονα, και τη Β. Κατρή, πολιτικό μηχανικό. Οι εργασίες θα αρχίσουν κατά πάσα πιθανότητα το καλοκαίρι του 1990.

19. Ορλάνδος, ό.π., σ. 35.

20. Δυστυχώς εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις τα κελλιά του Αγίου Όρους παραμένουν αδημοσίευστα.

21. Σύμφωνα με την επεξήγηση που δίνει στον όρο αυτό ο Γ. Δημητρώκαλης, Οι δικογχί χριστιανικοί ναοί, Αθήνα 1976, σ. 3.

22. Π. Φουντάς, Περί των κελλιών των Καρυών, Πρωτότυπο, τχ. 16, Μαρ.-Απρ. 1989, σ. 78.

Εικ. 9. Μονή Τορνικίου. Τομή κατά μήκος.

Εικ. 10. Μονή Τορνικίου. Νότια όψη.

Εικ. 11. Μονή Τορνικίου. Καθολικό. Τομή κατά πλάτος.

Εικ. 12. Ανατολική όψη του καθολικού.

Εικ. 13. Μονή Τορνικίου. Άποψη της κόγχης του ιερού από το εσωτερικό του ορόφου.

Εικ. 14. Μονή Τορνικίου. Κτητορική επιγραφή του ναού του ορόφου.

23. Σχετικά με τη διαχρονική ύπαρξη των παραθύρων με ολόσωμα ανώφλια βλ. Στ. Μαμαλούκος, Άγιος Μόδεστος (Άγιος Θεόδωρος) στο Κορωπί, Εκκλησίες, 2, σ. 230, σημ. 13, όπου και πολύ καλή παρουσίαση της σχετικής βιβλιογραφίας.

24. Όπως στην Αγία Κυριακή στην Παλιαχώρα Αιγίνης. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Η Παλιαχώρα της Αιγίνης. Ιστορική και μορφολογική εξέταση των μνημείων, Αθήναι 1962, σ. 110.

25. Οι φωτογραφίες των Εικ. 14, 16, 17 παραχωρήθηκαν ευγενώς από το Χαρ. Μπούρα. Οι υποστηλώσεις στο εσωτερικό του μνημείου δεν επιτρέπουν σήμερα τη φωτογράφιση των επιγραφών.

26. Βλ. Σ. Καλοπίση-Βέρτη, Η χορηγία στη μνημειακή τέχνη των Παλαιολόγων έως το 1400, Θ΄ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1989, Περίληψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, σ. 12-14.

27. Π.χ. στον Άγιο Αθανάσιο Μουζάκη Καστοριάς, βλ. Μ. Χατζηδάκης, Καστοριά, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1986, σ. 106, αλλά και στον Άγιο Γεώργιο Επταχωρίου, βλ. Μ. Πολυβίου, Η μονή του Αγίου Γεωργίου στο Επταχώρι (Μπουρμπουτσικό) Βοΐου-Γράμμου, Εκκλησίες, 2, σ. 36.

βαιο ότι η παλιά στέγη ήταν ξύλινη, οπότε αφού η γένεση του ημικυκλινδρικού θόλου στήθηκε στη θέση της αστρέχας, η κλείδα του φυσιολογικά έφθασε σε υψηλότερο σημείο από τον παλιό κορφιά, εξαναγκάζοντας έτσι τον κατασκευαστή να υπερυψώσει τους πλάγιους τοίχους, μειώνοντας την κλίση της στέγης. Συνεπώς μάλλον θα πρέπει ο ναός να ήταν ξυλόστεγος. Ποιους λόγους όμως θα είχαν οι κτίτορες στα 1400 να μετασκευάσουν μια ξυλόστεγη βασιλική σε καμαροσκέπαστη; Η υπόθεση να μην μπορούν να βρουν την απαραίτητη ξυλεία για την επισκευή είναι αβάσιμη για την περίπτωση του Τορνικίου, που βρίσκεται σε μια περιοχή γεμάτη δάση. Οι λόγοι λοιπόν πρέπει να είναι ιδεολογικοί: η προσπάθεια των κτιτόρων ιερομονάχων να δώσουν μια επισημότητα στη ριζική επισκευή και ιστορία του ναού τους οδήγησε φυσικότητα στο να αλλάξουν τη μορφή του χρησιμοποιώντας μία μορφή με ιδιαίτερη ίσως²⁸ γοητεία. Ακόμα, η αύξηση των ζωγραφικών επιφανειών που επιτυγχάνεται με τη μετασκευή έπαιξε πιθανώς ρόλο στην επιλογή αυτή. Δηλαδή η τάση για υπερύψωση των ναών της μεταβυζαντινής εποχής, που η Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου θεωρεί ότι πρωτοεμφανίζεται στην πρώιμη

Τουρκοκρατία²⁹, παρουσιάζεται εδώ αρκετά νωρίτερα. Είναι αδύνατον να γίνει ασφαλής χρονολόγηση της παλαιότερης φάσης του ναού, καθώς απουσιάζουν οποιαδήποτε στοιχεία που θα μπορούσαν να βοηθήσουν σ' αυτήν. Η ύπαρξη της ημικυκλικής αψίδας, στοιχείου με έντονη διαχρονικότητα, καθώς εμφανίζεται από την παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι την Τουρκοκρατία, ειδικά μάλιστα στις περιπτώσεις προχειρότερων κατασκευών με αργολιθοδομή³⁰, δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλές στοιχείο για τη χρονολόγηση του ναού. Πάντως η μικρή διαφορά στο κτίσιμο των δύο φάσεων πιθανώς υποδηλώνει μικρή χρονική απόσταση ανάμεσά τους.

Οι τοιχογραφίες είναι καλής ποιότητας, παρόλο που έχουν έκδηλα λαϊκό ύφος, και εύκολα μπορούν να συγκριθούν με αυτές των σχεδόν σύγχρονων εκκλησιών της Καστοριάς, όπως π.χ. με τον Άγιο Αθανάσιο Μουζάκη (1384/5)³¹ —πολύ βέβαια ανώτερες— ως προς τις μορφές και το εικονογραφικό πρόγραμμα. Η ομοιότητα αυτή επεκτείνεται ακόμα και στον τρόπο δομής της εξωτερικής τοιχοποιίας των δύο ναών. Στη μέση του ημικυκλινδρικού θόλου βρίσκεται ο Παντοκράτορας σε κυκλικό πλαίσιο κατά μίμηση τρούλ-

Εικ. 15. Μονή Τορνικίου. Άποψη της τοιχογραφίας της Δέησης στο βορινό τοίχο του ορόφου.

λου· χαμηλότερα οι παραστάσεις οργανώνονται σε ζώνες. Το κτίσμα δεν στερείται κάποιας μεγαλοπρέπειας στο εσωτερικό του, παρά το μικρό του μέγεθος, αποτέλεσμα των αρμονικών αναλογιών και των τοιχογραφιών του. Χαρακτηριστική είναι η παράσταση της Δέησης (Εικ. 15) στο βορινό τοίχο με τις μορφές που φέρουν τους «μνηοειδείς πίλους»³² των βυζαντινών αξιωματούχων. Πάντως η τεχνοτροπική ανάλυσή τους δεν είναι οπωσδήποτε θέμα αυτού του άρθρου.

Στον κάτω όροφο, πάνω από την είσοδο στη δυτική πλευρά, υπάρχει η εξής επιγραφή (Εικ. 16):

+ ΗΣΤΩΡΕΙΘΗ ΟΥΤΟΣ Ο ΘΕΙΟΣ Κ(ΑΙ) ΠΑΝΣΕΠΤΟΣ
 ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΕΝΔΟ/ΞΟΥ ΘΕΟΤΟΚΟΥ Κ(ΑΙ)
 ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΕΙΣ ΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΤΟΥ ΘΕ-
 ΟΦΙΛΕΣΤΑ/ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟ-
 ΜΕΙΣ Κ(ΑΙ) ΕΞΟΔΩΝ ΤΟΝ ΑΕΙΜΝΗΣΤΟ/Ν ΑΝΔΡΩΝ
 ΤΟΥ ΜΕΝ ΠΑΝΩΣΙΟΤΑΤΟΥ ΕΝ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΙΣ ΚΥΡ
 ΘΕΩ/ΦΑΝΟΥ ΤΟΝ ΔΕ ΧΡΙΣΙΜΟΤΑΤΟΥ ΠΑΓΟΥΝΟΥ
 ΕΚ ΚΟΜΕΩΝ Ο ΕΙΣ ΕΞ ΑΛ/ΑΚΟΝΟΣ Ο ΔΕ ΕΚ Κ(ΑΙ)
 ΣΑΡΙΑΣ ΚΕ ΕΣΤΩ ΕΙΣ ΑΝΑΜΝΗΣΥΝ ΤΟΥΤΟΝ ΤΩΝ
 ΜΑΚΑΡΙΩΝ / ΣΥΝΔΡΟΜΙΤΩΝ Κ(ΑΙ) ΕΙΣ ΜΑΚΑΡΙΑΝ
 ΜΝΗ(ΜΗ)Ν Κ(ΑΙ) ΑΙΩΝΙΩΝ Κ(ΑΙ) ΑΦΑΙΣΗ ΤΩΝ
 ΑΜ(ΑΡ)ΤΥΩΝ ΔΙ(Α) ΠΡΕΣ/ΒΕΙΩΝ ΤΗΣ ΠΑΝΑΧΡΑ-
 ΝΤΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΕΙΠΑΡΘΕΝΟΥ ΜΑΡΙΑΣ ΓΕΝΙΤΟ ΑΜΥΝ

ΔΙΑ ΧΕΙΡΟΣ / ΕΜΟΥ ΤΟΥ ΤΑΠΙΝΟΥ Κ(ΑΙ) ΑΧΡΙΟΥ
 ΠΑΝΟΥ ΕΞ ΙΩΑΝ(ΝΙΝ)ΩΝ ΕΞ ΑΠΡΙΛΛΙΟΥ ΙΕ ΚΗΛΙΦΑΙ
 ΤΕΛΟΣ ΙΟΥΝΙΟΥ Α / ,ΑΨΛ' (1730) ,ΖΑΣΓ' (7236 =
 1728).

Αλλά φαίνεται ότι καθόλου ταπεινός δεν ήταν ο αγιο-

28. Α. Κ. Ορλάνδος, Η Ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, Αθήνα 1952, σ. 233.

29. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Νέα στοιχεία περί της μονής του Αγίου Νικολάου του Ντίλιου εις την Νήσον τῶν Ἰωαννίνων, ΑΔ 24 (1969), Μελέται, σ. 159, σημ. 17, όπου αναφέρεται και το παράδειγμα της μετασκευής της στέγασης του καθολικού της μονής Φιλανθρωπηνῶν ἀπὸ ξυλόστεγη σε θολωτή, με σύγχρονη υπερύψωση το 1542, καθώς και της μονής Αγίας Παρασκευής στη Χαράδρα του Βίκου (χρονολογημένης στα 1413) το 1689.

30. Π. Α. Βοκοτόπουλος, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ἑπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους 7ου-10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 151, ἀλλὰ καὶ Μ. Σωτηρίου, Ο ναός της Σκριπούς στη Βοιωτία, ΑΕ 1931, σ. 132.

31. Ὅπως καὶ με τὸν Ἅγιο Νικόλαο Μοναχῆς Ευπραζίας (1422) ἢ ἀκόμα καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Μαγαλειού. Βλ. Σ. Πελεκανίδης, Καστορία. Βυζαντινὰ τοιχογραφαί, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 143, 145, 150, 152 καὶ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Τα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας, ΑΒΜΕ Δ' (1938), σ. 163, 167.

32. Σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Ορλάνδου. Βλ. Ορλάνδος, ὁ.π., σ. 150.

Εικ. 16. Μονή Τορνικίου. Κτιτορική επιγραφή στον ισόγειο ναό.

Εικ. 17. Μονή Τορνικίου. Επιγραφή στον ισόγειο ναό.

γράφος, γιατί σε άλλη επιγραφή, πάνω από το νοτιοανατολικό παράθυρο (Εικ. 17), μας δίνει με χαρακτηριστική μεγαλοστομία και έπαρση περισσότερες πληροφορίες για τον εαυτό του:

ΟΣΤΙΣ ΖΙΤΗ ΕΜΟΥ ΜΑΘΥΝ ΤΗΝ ΚΛΙΣΙΝ
ΕΝΘΑ ΗΣΤΩΡΙΣΑ ΤΗΣ ΠΑΡΘΕΝΟΥ ΤΟΝ (Ο)ΙΚΟ
ΠΑΝΟΣ ΛΙΑΝ ΗΠΑΡΧΟ ΤΗΝ ΚΛΙΣΙΝ
Υ(Ι)ΟΣ ΗΠΑΡΧΟ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΙΕΡΕΩΣ
ΕΚ ΠΟΛΙΣ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΑΥΚΩΝ ΙΩΑΝΝΗΝΩΝ
ΕΤΗ ΕΚ ΤΗΣ ΕΝΣΑΡΚΟΥ ΗΚΟΝΟΜΗΑΣ ΧΙΛΗΟΙ
ΕΠΤΑΚΟΣΧΟΙ ΤΡΙΑΝΤΑ
ΖΣΛΣ' ΑΠ(Ο) ΑΔΑΜ (7236 = 1728).

Οι επιγραφές μας παρέχουν την πληροφορία ότι ο ναός ιστορήθηκε από τις 15 Απριλίου 1728 έως τις 30 Ιουνίου 1730 από τον Πάνο του Δημητρίου, ιερέως από τα Ιωάννινα. Ακόμα μαθαίνουμε ότι αυτό έγινε όταν ηγούμενος ήταν ο Παρθένιος και το έργο χρηματοδότησαν ο ιερομόναχος Θεοφάνης από την Ελασσόνα και ο Παγούνος από την Καισάρεια³³. Ο Φ. Πιομπίνος³⁴ που αναφέρει τον Πάνο εξ Ιωαννίνων θεωρεί πιθανό να ταυτίζεται με το συμπατριώτη του Παναγιώτη, που ιστόρησε το καθολικό της μονής Αγίου Γεωργίου Φενεού Κορινθίας³⁵ το 1768. Τα σάραντα χρόνια που μεσολαβούν είναι μάλλον πολλά για να είναι το ίδιο πρόσωπο, αλλά μόνο μια τεχντροπική μελέτη μπορεί

να το αποδείξει. Οι τοιχογραφίες του είναι ατελέστερες από αυτές του άνω ορόφου, επαρχιακές, με τυποποιημένα χαρακτηριστικά, που επαναλαμβάνονται σε όλες τις μορφές.

Η διαφορά χρονολόγησης της τοιχογράφησης άνω και κάτω ορόφου οδήγησε στη συστηματικότερη έρευνα στη δομή του. Παρόλο που το εξωτερικό κέλυφος έχει κτιστεί σε γενικές γραμμές σε μία φάση (εκτός βέβαια από την αλλαγή κλίσης της στέγης), το ισόγειο δεν ήταν εκκλησία εκ κατασκευής. Αυτό φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι η κόγχη του κάτω ναού έχει κατασκευαστεί εκ των υστέρων, αφού χωρίζεται από τον κύριο όγκο του ναού με κατακόρυφο αρμό διαφορετικής φάσεως. Η αδυναμία σύνδεσης της κόγχης με το κυρίως σώμα του ναού ήταν και η αιτία της κατάρρευσης της κόγχης του ισογείου, δηλαδή της σταθερότερης συνήθως κατασκευής στις εκκλησίες. Συνεπώς οι δύο ναοί δεν είναι σύγχρονοι, αλλά ο χώρος του ισογείου διαμορφώθηκε σε ναό σε μεταγενέστερη εποχή, πιθανότατα το 1728, έτος έναρξης της ιστόρησης του ισογείου. Η διαμόρφωση του ισογείου του καθολικού σε ναό το 18ο αιώνα μπορεί να οφείλεται σε μεγέθυνση των αναγκών της μονής λόγω της αύξησης του αριθμού των μοναχών ή το πιο πιθανό

στην τρέχουσα τότε συνήθεια προβολής με δωρεά σε εκκλησία ή σε μονή. Η άποψη αυτή άλλωστε ενισχύεται και από την έντονη προβολή των κτιόρων στην αντίστοιχη επιγραφή. Πάντως μπορεί να ενταχθεί στη γενικότερη άνθηση, που παρατηρείται σε όλο τον ελλαδικό χώρο τον αιώνα αυτόν³⁶ και έχει άμεσο αντίκτυπο ακόμα και στις μικρές επαρχιακές μονές, όπως είναι και η εξεταζόμενη.

Τέλος, ζωγραφισμένοι είναι και ο δυτικός τοίχος του άνω ορόφου, καθώς και η κόγχη πάνω από την είσοδο του ισογείου. Εδώ όμως η ποιότητα είναι πολύ κατώτερη των άλλων τοιχογραφιών. Πιθανώς η τοιχογράφηση του τοίχου αυτού να συνδέεται με το κτίσιμο του μεταγενέστερου χώρου πρόσβασης (εξωνάρθηκα;), με το εσωτερικό περίγραμμα της στέγης του οποίου συμφωνεί. Μια ενδεχόμενη χρονολόγηση των τοιχογραφιών θα μας έδινε ίσως κάποια ένδειξη για τη χρονολογία κατασκευής του χώρου αυτού.

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

Η μορφή του καθολικού της μονής Τορνικίου παρουσιάζει αρκετές ιδιορρυθμίες. Κατ' αρχήν καθολικό σε πτέρυγα και μάλιστα διώροφο είναι εξαιρετικά σπάνιο στον ελλαδικό χώρο, εκτός από τους κελλιωτικούς ναούς του Αγίου Όρους³⁷. Το γεγονός ότι ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου είναι το καθολικό της μονής και όχι ένα απλό παρεκκλήσιο μας το πιστοποιεί κατ' αρχήν το έγγραφο του 1607³⁸, που μιλάει για μοναστήρι με καθολικό αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου. Πράγματι, είναι απίθανο σε τόσο μικρή μονή να υπήρχε και δεύτερος ναός ομώνυμος με το καθολικό. Ακόμα δεν εμφανίζονται στη γύρω περιοχή λείψανα άλλου ναού που θα μπορούσε να ταυτιστεί με το καθολικό. Το έδαφος είναι πετρώδες και με σημαντική κλίση, ώστε είναι μάλλον απίθανο να έχουν καταχωσθεί ή να περνούν απαρατήρητα ερείπια άλλου ναού. Άλλωστε, και η αυλή της μονής είναι πάρα πολύ στενή για να χωρέσει μια δεύτερη εκκλησία.

Ο ναός δεν μπορεί εύκολα να καταταγεί σε έναν από τους γνωστούς αρχιτεκτονικούς τύπους. Διώροφοι ναοί συναντώνται αρκετά σπάνια στη βυζαντινή εποχή. Βέβαια υπάρχουν τα ελάχιστα παραδείγματα των διώροφων ναών όπως στο Batchkovo, Bojana, Ταξιάρχες στη Θεσσαλονίκη κ.ά.³⁹, με τη διαφορά όμως ότι οι περισσότεροι από αυτούς είναι κατασκευασμένοι εξαρχής ως κοιμητηριακοί ή απλώς οι υπερκείμενοι είναι χτισμένοι πάνω από ταφικές κρύπτες⁴⁰. Το χαρακτηριστικό τους δηλαδή είναι η λειτουργική σύνδεση άνω και κάτω ορόφου, εφόσον η λειτουργία του κάτω ορόφου είναι συμπληρωματική αυτής του πάνω.

Αντίθετα, οι διώροφοι ναοί στους οποίους ανήκει και

το καθολικό της μονής Τορνικίου, και μπορούμε να αποκαλούμε επάλληλους⁴¹, διαφέρουν τελείως στη λειτουργία τους από τα παραδείγματα των διώροφων ναών της βυζαντινής εποχής που αναφέρθηκαν παραπάνω, ως προς το ότι οι δύο όροφοι δεν έχουν καμιά λειτουργική σχέση και μόνο για λόγους κατασκευαστικούς βρίσκονται ο ένας πάνω από τον άλλο. Μάλιστα, στις μονές του Αγίου Όρους, στις οποίες βρίσκεται ο μεγαλύτερος αριθμός των ναών του τύπου αυτού, πολλές φορές μόνο συγκρίνοντας τις κατόψεις των ορόφων των πτερύγων, με τελείως διαφορετική διαρρύθμιση, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι οι δύο ναοί ταυτίζονται κατακορύφως. Πολλές φορές μάλιστα και ο τρόπος προσπέλασής τους είναι διαφορετικός σε κάθε όροφο. Για τους παραπάνω λόγους διαφοροποιούνται τελείως από τους διώροφους ναούς και αποτελούν ξεχωριστό τύπο ναών⁴². Δυστυχώς το με-

33. Πιθανόν να πρόκειται για το κοντινό σχετικά χωριό Καισάρεια του Νομού Κοζάνης (ευχαριστώ τον Μ. Πολυβίου για την πληροφωρία).

34. Φ. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήνα 1984, σ. 195.

35. Από τη μεγάλη βιβλιογραφία για τη μονή Φενεού Κορινθίας βλ. Στ. Κουτίβας, Η παρά τον Φενεόν Κορινθίας μονή του Αγίου Γεωργίου, ΑΚΜ Α (1971), σ. 70-144.

36. Μ. Σβορώνος, Διοικητικές, κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις, Μακεδονία, 4000 χρόνια Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού, Αθήνα 1982, σ. 354-385.

37. Π. Μυλωνάς, Κελλιωτικοί ναοί στο Άγιον Όρος, Β' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1982, Περιλήψεις, σ. 70-73.

38. Βλ. Σέργιος, μητροπολίτης Γρεβενών, ό.π. (υποσημ. 11).

39. Βιβλιογραφία για τους διώροφους κοιμητηριακούς ναούς: Ν. Δρανδάκης, Σ. Καλοπίση, Μ. Παναγιωτίδη, Έρευνα στη Μεσσηνιακή Μάνη, ΠΑΕ 1980, σ. 206. Επίσης και Α. Ξυγγόπουλος, Τέσσαρες μικροί ναοί της Θεσσαλονίκης εκ χρόνων των Παλαιολόγων, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 21-24, αλλά και Χ. Μπούρας, Η Νέα Μονή της Χίου, Αθήναι 1981, σ. 199, σημ. 3-11.

40. Ο Άγιος Χαράλαμπος Καλαμάτας είναι μια τελείως ιδιάζουσα περίπτωση, αφού είναι βέβαια σήμερα κοιμητηριακός, αλλά δεν είναι βέβαιο ότι κατασκευάστηκε εξ αρχής γι' αυτή τη χρήση. Βλ. Κ. Καλοκύρης, Βυζαντινά εκκλησία Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 42-48. Αλλά και ο ναός στο λεγόμενο φρούριο του Ασέν έξω από τη Στενήμαχο, που έχει διαφορετική είσοδο για τον πάνω και τον κάτω όροφο, μπορεί ίσως να ενταχθεί στους ναούς που εξετάζουμε εδώ. Βλ. Κ. Mijačev, Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien, Sofia 1974, σ. 160-161.

41. Σύμφωνα με τον εξαιρετικά εύστοχο χαρακτηρισμό τους από τον Π. Μυλωνά στο Θ' Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης.

42. Εμπειρικά και σαν πρώτη προσέγγιση στο θέμα μπορούμε να κατατάξουμε τους επάλληλους ναούς σύμφωνα με τη διαδικασία κατασκευής τους στις παρακάτω τρεις κατηγορίες:

Τύπος Ι. Σύγχρονη κατασκευή άνω και κάτω ορόφου. Στην περίπτωση αυτή κατά την κατασκευή του κτιρίου ο χώρος κάτω από μια εκκλησία, που φυσιολογικά τοποθετείται στον τελευταίο όροφο, αναγκαστικά ακολουθεί την ειδική δομή του, μη συνθημιμένου για

γαλύτερο μέρος των ναών αυτών παραμένει άγνωστο στην επιστήμη αφού, εκτός από ελάχιστα μεμονωμένα δημοσιεύματα⁴³, το μεγαλύτερο μέρος τους είναι αδημοσίευτο, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατόν να τοποθετηθεί ιστορικά η πρώτη εμφάνιση ή η διαχρονική εξέλιξή τους⁴⁴.

Δεν μπορούμε να ξέρουμε εάν η επιρροή του Αγίου Όρους ή απλώς η στενότητα χώρου μιας μικρής μονής οδήγησαν στη σχετικά πρωτότυπη αυτή λύση, της τοποθέτησης του καθολικού στον όροφο. Ας μην ξεχνάμε βέβαια ότι τα τέλη του 14ου αιώνα ήταν μια ταραγμένη και σχετικά σκοτεινή εποχή, αλλά στα 1400 είχε επέλθει μια προσωρινή ενοποίηση του χώρου της Δυτικής Μακεδονίας κάτω από το παντοδύναμο την εποχή αυτή οθωμανικό κράτος⁴⁵, και δεν αποκλείεται να είχε επεκταθεί η επιρροή του Αγίου Όρους ακόμα και στη σχετικά απομακρυσμένη αυτή περιοχή. Μάλιστα, εν όψει των γεγονότων του τέλους του 14ου αιώνα, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα η ανακαίνιση της μονής Τορνικίου να εντάσσεται στην προσπάθεια συγκράτησης του κύματος εξισλαμισμού στην κοιλάδα του Αλιάκμονα την εποχή αυτή⁴⁶ και να αποτελεί έκφραση της αντίστασης του ντόπιου ελληνικού ορθόδοξου πληθυσμού απέναντι στην τουρκική επέκταση⁴⁷.

Μετά τα παραπάνω είναι προφανές ότι οι δύο ναοί είναι ανεξάρτητοι τυπολογικά και ως τέτοιοι μπορούν να μελετηθούν. Ο άνω όροφος που έχει και το μεγαλύτερο τυπολογικό ενδιαφέρον είναι μονόχωρος δρομικός καμαροσκέπαστος απλούστατης μορφής⁴⁸, που δεν παρουσιάζει ενισχυτικές ζώνες ή σφενδόνια στο εσωτερικό του ούτε αφιδώματα στους πλευρικούς τοίχους, πράγμα αρκετά συνηθισμένο στους ναούς αυτούς⁴⁹. Ο τύπος αυτός⁵⁰, που χαρακτηρίζεται από απλότητα και τη μεγάλη ταχύτητα κατασκευής, εμφανίζει μεγάλη εξάπλωση σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο, όπου η πτωχεία των μέσων και ο φόβος των επιδρομών επέβαλλε απλές μεθόδους κατασκευής. Εκτός από την Παλιαχώρα Αιγίνης όπου υπάρχει σημαντικός αριθμός τέτοιων ναών⁵¹, μπορούμε ενδεικτικά να αναφέρουμε τον Άγιο Θεόδωρο Σερβίων (11ος αι.)⁵², την Όμορφη Εκκλησία Αιγίνης (1282)⁵³, τον Άγιο Γεώργιο Λογκανίκου⁵⁴, τον Όσιο Χριστόδουλο στην Κω⁵⁵, τον Άγιο Γεώργιο Αρτού Ρεθύμνης⁵⁶ κ.ά. Η Κοίμηση της Θεοτόκου Τορνικίου με αναλογία 7:4 στην κάτοψη δεν εμφανίζεται να διαφέρει σημαντικά από το μέσο όρο των αναλογιών των ναών που αναφέραμε.

Ο ναός του ισογείου δεν μπορεί να θεωρηθεί ανεξάρτητος τυπολογικά ναός, αφού κατασκευάστηκε σε μεταγενέστερη εποχή και συμπίπτει στις διαστάσεις και στη διάταξη με το ναό του άνω ορόφου, εκτός από την

αψίδα του που προεξέχει σημαντικά από τον υπόλοιπο όγκο (Εικ. 6) και όπως είδαμε δεν υπήρχε στο αρχικό κτιριολογικό πρόγραμμα.

ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το κτίσμα παρουσιάζει ελάχιστο μορφολογικό ενδιαφέρον πέρα από όσα αναφέρθηκαν (Εικ. 6-8). Οι όψεις του είναι τελείως αδιάθροωτες και τα ελάχιστα ανοίγματα δεν μοιάζουν να υπακούουν σε κάποια πρόθεση του κατασκευαστή, αλλά μάλλον σε απόλυτα χρηστικούς λόγους. Το στοιχείο των δύο διαδοχικών αψίδων είναι το μοναδικό που δίνει κάποια ιδιαιτερότητα στο κτίριο, αλλά δεν είναι απόλυτα κατανοητό εάν υπήρχε πρόθεση διαμόρφωσης όταν κατασκευάστηκε, αφού η δεύτερη αψίδα έχει καταρρεύσει. Η ημικυκλική αψίδα του ορόφου (στοιχείο αρκετά διαδεδομένο στην παλαιολογία αρχιτεκτονική, π.χ. Αγία Αικατερίνη⁵⁷ και Άγιος Ευθύμιος⁵⁸ Θεσσαλονίκης κ.ά.) έχει ραδινότερες αναλογίες, από ό,τι συνήθως, πράγμα που προσδίδει μια ελαφρότητα και μια αρμονία στην κατασκευή. Αντίθετα, η αψίδα του ισογείου είναι ευρύτερων διαστάσεων, βαρύτερη από την πάνω δηλώνοντας με τον τρόπο αυτό μια πιο προχωρημένη εποχή.

ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ

Ο τρόπος δομής του καθολικού εμφανίζεται σχετικά πρόχειρος και δείχνει ότι χάριν της ταχύτητας και της οικονομίας θυσιάστηκε η εξωτερική εμφάνιση του ναού. Η αργολιθοδομή με μικρούς σφηνωτούς λίθους επιτόπου συλλεγμένους (Εικ. 6-7) αποτελεί συνηθισμένο τρόπο δομής και σε άλλους ναούς της εποχής αυτής και του αντίστοιχου μεγέθους, σκορπισμένους σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Μπορούμε να αναφέρουμε πάλι τον Άγιο Γεώργιο Λογκανίκου (1375)⁵⁹, τον Άγιο Γεώργιο Αρτού Ρεθύμνης (1401)⁶⁰, τον Άγιο Ευθύμιο στην Αίγινα (1385)⁶¹, τον Άγιο Γεώργιο στα Πραστεία Σιδερούντας Χίου (1389)⁶² αλλά και σειρά εκκλησιών στα Δωδεκάνησα⁶³, καθώς και τον κοντινό χρονικά και τοπικά Άγιο Αθανάσιο Μουζάκη στην Καστοριά⁶⁴. Η δομή του θόλου δεν είναι εμφανής και θα γίνει γνωστή μόνο μετά την έναρξη εργασιών στο μνημείο, μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι θα πρόκειται για κάποιου είδους λιθοδομή.

Δύο υπερμεγέθεις ξύλινοι ελκυστήρες, διατομής 35 x 35 εκ., στηρίζαν το δάπεδο του ιερού, το οποίο όμως σήμερα έχει καταρρεύσει (Εικ. 9-11). Στους ελκυστήρες αυτούς οφείλεται και η μη κατάρρευση του ναού παρά την κακή του κατάσταση. Δύο λεπτότεροι ελκυστήρες καρφωμένοι στις ξυλοδεσιές φροντίζουν να συνδέονται μεταξύ τους οι μακροί τοίχοι του ναού. Αντιστοίχως στο χώρο του ισόγειου ναού υπάρχουν

δύο ξύλινοι ελκυστήρες όμοιοι με αυτούς του άνω ορόφου.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι το καθολικό της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών αποτελεί ένα σημαντικό στο είδος του μνημείο για την ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός ασφαλώς χρονολογημένος, ευρισκόμενος στο μεταίχμιο του 14ου και του 15ου αιώνα και σε εποχή ραγδαίων ανακατατάξεων, που στην περιοχή αυτή, νωρίτερα από τη Νότια Ελλάδα, είχαν γίνει ιδιαίτερα αισθητές, παρουσιάζει όλα εκείνα τα τυπολογικά και μορφολογικά χαρακτηριστικά που σε λίγο θα εμφανιστούν σε όλο τον ελλαδικό χώρο και θα ορίσουν την αρχιτεκτονική της εποχής της Τουρκοκρατίας⁶⁵. Τοπικές λύσεις, κατασκευή με ευτελή υλικά, ατελής τοιχοποιία από αργούς λίθους με άφθονο κονίαμα⁶⁶, εσωστρέφεια των χώρων, αλλά και μικρά παράθυρα, μείωση του φωτισμού και περιορισμός των αρχιτεκτονικών στοιχείων, είναι λίγα από τα χαρακτηριστικά αυτά που παρατηρούνται ήδη από το 1400 στο Τορνίκι αλλά και σε αντίστοιχους ναούς της περιόδου αυτής σε ολόκληρη την Ελλάδα, όπως είδαμε παραπάνω.

άλλο δωμάτιο της πτέρυγας, υπερκειμένου ναού (διαρρύθμιση τριμερής, θόλοι, κόγχες που προεξέχουν από το κτίριο κτλ.). Τι πιο λειτουργικό και σύμφωνο με το πνεύμα των κτιρίων αυτών παρά να διαμορφωθεί και ο χώρος αυτός σε παρεκκλήσι;

Τύπος 2. Κατασκευή του άνω ορόφου σε μεταγενέστερη χρονολογία. Στην περίπτωση αυτή σε προϋπάρχουσα πτέρυγα κελλιών κατασκευάζεται προσθήκη καθ' ύψος. Τότε ο χώρος πάνω από ένα ναό, που άλλωστε η οροφή του συμβολίζει τον ουρανό, δεν μπορεί να είναι ένα κοινό κελλί ή ένας κοινόχρηστος χώρος, μια αποθήκη π.χ., αλλά θα πρέπει να είναι ένας χώρος ίσης ιερότητας, δηλαδή πάλι ένας ναός.

Τύπος 3. Διαρρύθμιση του κάτω ορόφου εκκλησίας κατασκευασμένης στον όροφο σε παρεκκλήσι σε μεταγενέστερη χρονολογία. Ουσιαστικά αποτελεί υποδιαίρεση του πρώτου τύπου, αφού ακολουθεί την ίδια εκ των άνω προς τα κάτω λογική. Ο κάτω όροφος ναού που δεν βρίσκεται στην επιφάνεια του εδάφους διαρρυθμίζεται για διάφορους λόγους (αύξηση των αναγκών, παρουσία ισχυρών χρηματοδοτών, καταστροφή του άνω ορόφου από σεισμό ή άλλη αιτία κτλ.). Το καθολικό της μονής Τορνικίου Γρεβενών ανήκει στην κατηγορία αυτή. Στην ίδια περίπτωση μπορεί να τοποθετηθεί και το καθολικό του κελλιού του Ραβδόχου στο 'Άγιον Όρος (Mylonas, ό.π.), που πρόκειται μάλλον για διαίρεση ενός ναού καθ' ύψος για τη δημιουργία δύο ναών.

43. P. Mylonas, Two Middle Byzantine Churches on Athos, Actes du XVe Congrès International des Etudes Byzantines, II B, Athenes 1981, σ. 544.

44. Οι περισσότεροι ναοί του τύπου αυτού βρίσκονται στο 'Άγιον Όρος και είναι κυρίως παρεκκλήσια των μονών ή κυριακά κελλιών και σκητών. Από έναν πρόχειρο υπολογισμό αποδελτιώνοντας τον Γ. Σμυρνάκη (Το 'Άγιον Όρος, Αθήνα 1903) μπορούμε να πούμε ότι από τα 192 περίπου παρεκκλήσια που αναφέρονται στα κτίρια των μονών, τα περισσότερα βρίσκονται σε όροφο καθώς και τα

περισσότερα των κελλιών (Μυλωνάς, ό.π.), που όμως δεν έχουν καταγραφεί πλήρως. Υπάρχουν βέβαια και τα ρωσικά παραδείγματα διώροφων ναών, τα οποία έχουν τελείως διαφορετική καταγωγή (G. Bals, Contribution à la question des églises superposés dans la domaine byzantin, Actes du IVe Congrès International des Etudes Byzantines II (IBAI X), σ. 156, που έχει άλλωστε και την καλύτερη σύνοψη του θέματος των διώροφων ναών) και μόνο κατά το 19ο αιώνα, με την οικονομική και πολιτιστική εξάπλωση της Ρωσίας, μπορούμε να πούμε ότι εξασκούη κάποια επιρροή στον ελλαδικό χώρο.

45. Ας θυμηθούμε μερικές χαρακτηριστικές ημερομηνίες: 1385, κατάληψη Καστοριάς, 1393, κατάληψη κάστρου Σερβίων και δήλωση υποτέλειας του Αγίου Όρους στους Οθωμανούς, και άλλες. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Α. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1969, σ. 44-47, αλλά και ο ίδιος, Les limites de l'empire byzantin, BZ 55 (1962), σ. 56-65.

46. Βακαλόπουλος, ό.π., σ. 49-53.

47. Καλοπίση-Βέρτη, ό.π. (υποσημ. 25).

48. Τύπου Α1, σύμφωνα με τη μορφολογική κατάταξη που κάνει ο Ν. Μουτσόπουλος, βλ. ό.π. (υποσημ. 23), σ. 198-212.

49. Μια ενδιαφέρουσα παρατήρηση που μπορεί να γίνει στο σημείο αυτό είναι ότι σε πολλά παραδείγματα αντίστοιχων ναών χωρίς αφιδώματα στους πλευρικούς τοίχους όπως το Τορνίκι, εμφανίζονται σχηματοποιημένα αφιδώματα στην τοιχογράφηση του ναού και μάλιστα στο ανάλογο ύψος. Πρόκειται άραγε για μια προσπάθεια μεταφοράς της αρχιτεκτονικής αυτής μορφής στη ζωγραφική; Γι' αυτό πρβλ. 'Άγιος Γεώργιος στα Πραστεία Σιδερούνας Χίου (Χ. Κοιλιάκου, 'Άγιος Γεώργιος στα Πραστεία Σιδερούνας Χίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ - τ. ΙΑ' (1982-83), σ. 53-54), 'Άγιος Αθανάσιος Μουζάκη (Σ. Πελεκανίδης, Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφία), 'Άγιος Γεώργιος Λογκανίκου (Α. Κ. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία των κλιτύων του Ταυγέτου, ΕΕΒΣ ΙΔ' (1938), σ. 464) κ.ά.

50. Για τη δημιουργία του μονόχωρου δρομικού ο Ορλάνδος (ό.π., σ. 154) πιστεύει ότι προήλθε από τη σύμπτυξη των διαστάσεων των παλαιохριστιανικών βασιλικών.

51. Μουτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 198 κ.ε.

52. Α. Ξυγγόπουλος, Τα μνημεία των Σερβίων, Αθήνα 1957, σ. 77.

53. Γ. Σωτηρίου, Η Όμορφη Εκκλησιά Αιγίνης, ΕΕΒΣ Β' (1925), σ. 244.

54. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 48).

55. Εμμανουήλ Καρπάθιος, Μητροπολίτης Κω, Η εν Κω διαλάμψασα Ιερά Μονή της Θεοτόκου των Καστριανών, Δωδεκανησιακό Αρχείο Ι (1963), σ. 110.

56. Ν. Δρανδάκης, Ο εις Αρτόν Ρεθύμνης ναός του Αγίου Γεωργίου, ΚρητΧρον ΙΑ' (1957), σ. 67.

57. R. Krautheimer, Early Christian and Byzantine Architecture, Harmondsworth 1986, σ. 429.

58. Γ. και Μ. Σωτηρίου, Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Α', Αθήνα 1952, σ. 138, πίν. VI.2.

59. Ορλάνδος, ό.π. (υποσημ. 48).

60. Δρανδάκης, ό.π. (υποσημ. 55), σ. 68.

61. Μουτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 103.

62. Κοιλιάκου, ό.π. (υποσημ. 48), σ. 53-54.

63. Στ. Μουζάκης, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα βυζαντινά Δωδεκάνησα (4ος-αρχές 14ου αι.), Βυζαντινός Δόμος Ι (1987), σ. 74, σημ. 75α.

64. Σ. Πελεκανίδης, Καστορία. Βυζαντινά τοιχογραφία.

65. Χ. Μπούρας, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα μετά την άλωση, ΑΘ 3 (1969), σ. 164.

66. Α. Orlandos, L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination turque, L'Hellénisme Contemporain, 1953, σ. 184-186.

Sotiris Voyatzis

THE KATHOLIKON OF THE MONASTERY OF THE DORMITION OF THE THEOTOKOS AT TORNIKI IN GREVENA

The abandoned monastery of the Dormition of the Theotokos at Torniki is located in the Nome of Grevena, at the village of Panagia near Deskate. The monastery's name evidently associates its origins with the distinguished Byzantine family of Tornikios which in all probability had estates in the area. The monastery buildings include a wing with a row of cells. This wing abuts the katholikon to the east. The structures belong to various phases of the post-Byzantine period. The katholikon is two-storied and constructed of roughly hewn blocks joined by thick mortar made from plaster with small stone and tile inclusions. Clear traces exist of work undertaken to raise the tile roof and of the change in its inclination. This heightening of the roof should be associated with the replacement of the original wooden roof with a vaulted one.

A wooden floor divides the church into two stories. The two stories do not communicate and have independent approaches from the west. The upper floor, built in 1400 according to the founder's inscription, consists of a single space roofed by a barrel vault. Wall-paintings cover the interiors. Only the semi-circular bema apse juts out to the east. It rests on a small extension to the wall which is covered by a tile roof at the level of the upper storey. At the central axis is a two-light window crowned with a single block acting as a lintel. Another window appears in the east wall. Two large wooden tie-beams in the floor of the bema and two smaller ones at the springing of the vault support the flank walls.

The ground floor chapel follows the general plan of the upper floor. This area was converted into a church, probably in 1730 when, according to the founder's inscription, it was decorated with wall-paintings by a certain Panos from Ioannina. The semi-circular bema apse was constructed in a phase later than that of the rest of the church (the join between both phases can still be

discerned), but has since collapsed. The nave has two small windows in the south wall.

The typology of the Torniki monastery appears to differ from that common for katholikon construction in Greece in that it is two storied, and furthermore is not located in the centre of the courtyard, but attached to a wing of the monastery buildings. This arrangement is reminiscent of cells on Mt Athos, which may indeed have influenced the founders. Neither can our church be made to fit into the established category of two-storied churches of the Byzantine period since the latter's main characteristic are not in evidence here, namely the functional communication between stories and the complementary use of the lower floor —usually as a mortuary chapel. On the contrary, the church may belong to another group of church building which may be termed "successive", most examples of which are encountered on Mt Athos, although they remain unpublished. This type of church is thus classified along vertical lines for constructional and not liturgical reasons, and may be regarded as constituting an independent typological unity. The upper floor comprises of a single-cell vaulted basilica of the simplest type which is found over a large area and over a long time period wherever the poverty of resources and the fear of invasions imposed simple and quick methods of construction. The later renovation of the lower storey simply followed the plan of the church above.

The building presents very little of morphological interest apart from the arrangement of the two apses and the incomplete two-light window in the sanctuary of the upper floor. In general terms, the monument presents morphological and typological characteristics typical of the transitional 14th to 15th century which in a short time would spread throughout the Greek area and would define post-Byzantine architecture in Greece.